

İstanbul çeşmeleri ve
İbrahim
Hilmi Tanışık

İBRAHİM AKIN KURTOĞLU

İbrahim Hilmi Bey ve kızı Türkân Hanım.

ER ayak bastığı ilde medenî bir iz bırakmak hasletiyle yaratılmış olan Türk'ün hayırsever rûhu, topraklarımızın hemen

her adım başında okul, medrese, imâret, dârüüşşifâ ve mâbet gibi genel yapılar dışında; çeşme, sebil, bentler ve su yolları şeklinde yüzler ve yüzlerce eser bırakmıştır. Küçük, büyük, tek ve toplu olarak görülen bu anıt ve âbideciklerin en sık ve çok bulunduğu yer ise şüphesiz ki İstanbul şehri ve civârıdır.

Aziz okuyucuların ellerine sunduğumuz 'İstanbul Çeşmeleri' şu sayısız nevi ve şekilleri olan anıtlardan yalnız bir çeşidinin, 'çeşme' dediğimiz kısmının İstanbul şehrindeki binlerce mevcûdundan yine yalnız yaptırını ve yapıldığı yılı belli olan, başka bir deyişle 'kitâbeli' bulunanlarını ihtivâ etmektedir ki buna 'denizden katra' demek, çok yerinde olur.¹

Onüç yıl boyunca büyük emek vererek âdetailmek ilmek dokuduğu monografisine bu sözlerle başlıyor İbrahim Hilmi Tanışık... Yetmişaltı yıllık ömrünün bilhassa son yarım asrını İstanbul'u araştırmaya adayan Hilmi Bey, çeşmeler husûsunda gerçekleştirdiği çalışmayla günümüz araştırmacılarına güzel bir kaynak eser bıraktı.

Hayat çizgilerimizin birbirine teğet geçerek maalesef hiç kesişmediği, vefâtından tam beş ay sonra dünyâya gelmem üzerine, göbək adıyla şeref-lendirildiğim dedem İbrahim Hilmi'nin İstanbul'a ilişkin kapsamlı çalışmalarından kısaca bahsederek tek torunu sıfatıyla onu hayırla yâd etmeyi bir görev, bir vefâ borcu addediyorum.

*****

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırım'dan Bursa'ya göç eden Kırım Tatarı bir âile olan Bursalı hattat ve hakkâk Ahmet Hamdi Bey ile Ayşe Hanım'ın ilk çocuğu olarak 1891 (1308) yılında Bursa'da doğan İbrahim Hilmi Bey, 1914 (1332) senesinde İstanbul Dârülmuaallimin İptidâisi'nden âlâ dereceyle mezun olur. 1914-1915 yılları arasında Balıkesir Dârülmuaallimin Tatbîkat Mektebi Başmuallimliği ve Bursa Müdâfaa-i Millîye Hoca İlyas Vakıf Mektebi Muallimliği görevlerini îfâ ettikten sonra, yurdun içinde bulunduğu yıpratıcı harp sürecin-

de memleket müdâfaası için 1916 nihâyetinde yedek subay olarak Erzurum'a savaşmaya gider. Bölgeyi işgal eden Ruslar tarafından esir edilerek kâfileyle Kırım'a götürülür.

1917 Ekim'indeki Rus Devrimi'ni tâkip eden kış aylarında, yakın arkadaşlarıyla birlikte bir yük gemisinin güvertesi malzemeleri arasına saklanarak çok uzun süren meşakkatli bir yolculuktan sonra İstanbul'a geri döner. Karadeniz'in sert havası yüzünden ayakları ağır derecede rahatsızlanır ve kesilme tehlikesi geçirir. Neyse ki uzuvlarını kaybetmeden hastalığını yener. 1918'de Bursa'ya geçtikten bir yıl sonra, 1919'da Şahbaz (Şaybaz)'ların en büyük kızı Ayşe İsmet Hanım ile evlenir.

1927'de hanımıyla birlikte tekrar İstanbul'a dönerek Fatih'te Hırka-i Şerif semtindeki âile konağına, ardından da birkaç sokak altındaki Yenibahçe mevkiinde satın aldığı iki katlı müstakil eve taşınır. Bursa'da yaşadığı sekiz yıl zarfında üç evlâdını doğum aşamasında yahut henüz birkaç aylıkken kaybeden İbrahim Hilmi'ye Fatih semti uğurlu gelir ve aynı yıl ilk kızı Türkân Hanım dünyâya gözlerini açar. Bu mesut hâdiseyi yedi yıl sonra ikinci kızı Ülker Hanım'ın gelişi izler.

İstanbul'a yerleştikten sonra araştırmacı karakterinin getirdiği merakla, kentin her türden târihî kıymetini kayıt altına almaya başlar. Bu kapsamlı çalışmasında, daha çok kitâbesi olan eserleri, yapıları ön plana çıkarır. Öncelikli ilgi alanlarıysa toplam 21 alt başlık hâlinde grupladığı kitâbeli yapılar içinde yer alan câmiler, mescitler, namazgâhlar, türbeler, muvakkithâneler, medreseler, dikilitaşlar, toplar, çeşmeler ve sebil-lerdir.

Temmuz 1930'da Sultanahmet'teki Devlet Matbaası'nda Nakit İşleri Muhâsibi olarak 2500 kuruş aylıkla göreve başlayan İbrahim Hilmi Bey, hafta içi mesâî bitiminden sonra ve hafta sonları da tam gün olmak üzere neredeyse bütün vaktini kitâbe toplamaya vakfetmiştir artık... İstanbul'da ulaşım olanakları şimdiki gibi rahat, konforlu ve çeşitli olmadığı için şehri gezmek o dönemde pek zordur. Araştırmalarında genellikle yaya dolaşmakta, mecbur kaldığı vakitlerde de tramvay, vapur ve banliyö-

trenlerini kullanmaktadır.

Bu gezileri sırasında sürekli olarak yanında taşıdığı malzemeleri de oldukça ilginçtir: Listeleri, not defterlerini ihtivâ eden bir çanta ve büyüteç, kitâbeleri daha rahat okunur hâle getirmek için gerekirse üzerlerine sıvamak zorunda olacağı tebeşir tozu torbası, eserlerin siyah-beyaz görsel kaydını almak üzere Leica marka fotoğraf makinesi ve çantası ile bir de katlanır ahşap merdiven... Evet, rahmetli, göz hizâsının üzerinde kalan alanlara da bir şekilde ulaşmak üzere 3-4 basamaklı portatif tahta merdivenini de genellikle yanından ayırmaz. Çünkü her gittiği yerde etrafta merdiven aramak, sürekli şekilde başkalarına bu hususta ricâcı olmak yerine, olabilen her türden malzemeyi imkânları dâhilinde yanında taşıyarak kendi işini kendi gören bir karaktere sâhiptir.

Çantası ve tebeşir torbası bir elinde, fotoğraf makinesi omzunda asılı, katlanır tahta merdiveni de diğer elinde olmak üzere İstanbul'u karış karış dolaşır. Kimi zaman taşıdıklarından dolayı vapura, tramvaya binerken türlü çeşit sıkıntıyla karşılaşır; bu şekilde ya vâsıtaya alınmak istenmez yahut ilâve bilet kesilerek aracın bir köşesinde ayakta seyahat etmek mecbûriyetinde kalır. O da bu durum karşısında çoğunlukla gücünün elverdiği yere kadar yayan yürür, tâkati kesilmedikçe toplu taşıma araçlarını kullanmaz.

Kitâbelerini topladığı yapıların içinde, büyük bir oran kaplayan çeşmeler yanında, câmî ve mescitler de bulunmaktadır. Araştırmaları sırasında rastladığı bir câmîyi kayıt altına aldıktan sonra, ibâdethâne görevlisinden izin alarak muhakkak minâresine de çıkar. İlginçtir, kendince geliştirdiği hesaplama göre bir minâreye iki defa tırmanır ve her çıkış-inişte basamaklarını sayarak not alır. Şâyet iki hesap birebir tutarsa bu rakamı o minârenin basamak sayısı olarak defterine kaydeder. Eğer biri diğerinden farklı çıkarsa, bu kez üçüncü defa daha tırmanır ve bu üç sayımın sonucunda çıkan rakamı, o minârenin toplam basamak sayısı olarak kabul eder.

Mütevâzî mahalle mescitlerinde ve küçük ölçekli câmilerin minârelerinde bu durum pek bir sorun teşkil etme-

ÇEŞME NEV'İ	İSTANBUL CİHETİ			BEYOĞLU	ÜSKÜDAR	YEKÜN
	METİN	LÂHİKA	YEKÜN			
AKAR ÇEŞMELER	193	26	219	78	79	376
AKMAZ ÇEŞMELER	144	22	166	79	47	292
YOK OLMUŞ ÇEŞMELER	19	-	19	18	22	59
YEKÜN	356	48	404	175	148	727

yerek sayım sonuçları birbiriyle aynı çıksa da, yüksek ve birden fazla sayıda minâresi bulunan selâtin câmiler onu fazlasıyla yorar. Her biri yüz küsur basamaklı ve çok minâreli Sultanahmet, Süleymâniye, Fâtih, Yavuz Sultan Selim, Bayezit, Lâleli, Aksaray Vâlide, Şehzâde, Yeni Câmii, Nusretiye, Dolmabahçe, çifte Mihrimâhlar, Beylerbeyi, Yeni Vâlide ve diğerleri, kırk yaşını aşmış bir araştırmacı için zorlu çalışma alanları olmakla birlikte, her biri onun gözünde kayıt altına alınması için can atılan ecdat yâdigârları, İstanbul'un emsalsiz süsleridir.

İbrahim Hilmi Bey, çeşmelerin kitâbelerini okumaya çalışırken birtakım zorluklarla da karşılaşır. Göz

hizâsından daha yüksekte kaldığı için rahat okuyamadığı kitâbelere ulaşabilmek amacıyla yanında portatif bir merdiven taşımaktadır. Lüzum hissettiğinde merdiveni kurup üzerine çıktuktan sonra, kitâbe beytini kâğıda aktarması esnâsında kimi zaman etraftan yanlış anlaşılmalara da sebep olur. Çeşmenin sırtını verdiği ahşap evin alt kat cumbası, bâzen kitâbenin aksi gibi tam da göz hizâsında kalır. İbrahim Hilmi Bey çalışmasına odaklanıp hızlı hızlı okumasını gerçekleştirirken komşu evin sâkinlerince içeriye gözetlemekle itham edilir. Birkaç defa başına gelen bu enteresan ve istenmeyen olaylar genellikle karakolda nihâyetlenir; dedem kendini aklar, karışıklı özürler dilenir ve mesele kapanır.

Tophâne'den Maçka'ya taşınan Sultan Abdülhamid Çeşmesi.

Bu tarz menfî hâdiseler neyse ki onu İstanbul araştırmalarından alıkoymaz ve ilk günkü hevesle çalışmalarını devam ettirir.

Kitâbelere yazılan beyitler ebced hesabıyla değerlendirildiğinde, bu edebî cümlelerin içinde saklı olan hicrî yapılaş tarihleri ortaya çıkmaktadır. İbrahim Hilmi Bey, yazıları analiz ederken ihtivâ ettiği manzûmeyi hesaplayarak o çeşmenin, câminin, mescidin, sebîlin inşâ târihini bulduktan sonra kayıt altına alır. İlerleyen yıllarda çevresinin değişeceği yahut yapının taşınacağı veya yok olacağı ihtimâlini göz önünde bulundurup bir siyah-beyaz fotoğrafını çekerek arşivler.

1934 yılında Belediye'nin yayımladığı "İstanbul Şehir Rehberi", onun vazgeçilmez başvuru kaynaklarından biri olur. Kaydettiği çeşme, mescit vesâir kitâbelerinin bulunduğu noktaları, rehberde yer alan semt haritalarında ilgili oldukları yere işaretler, böylece kendine bir yol haritası çizer.

Şehir geneline yayılı hâldeki bu latif eserlere ulaşmak için gereken kondisyonu her zaman belli bir çizgide tutmak için spora, bilhassa yüzmeye çok zaman ayırır. Sultanahmet'deki Devlet Matbaası'nda çalışırken yaz öğlenleri Akbıyık üzerinden Cankurtaran'a iner, Ahırkapı sâhili boyunca Kadırga'ya kadar yüzer, vakti bol olduğunda da kıyıya paralel ilerleyerek Yenikapı açıklarına kadar gider gelir. O dönem İstanbul'unun cömertçe sunduğu (lâkin günümüzde artık hayal olan) bu nimetlerden olabildiğince faydalanır ve zindeliğini korur.

Yirmili yılların sonunda başladığı ve büyük bir sabırla genişlettiği çalışması, İstanbul Dârülmuallemi (Öğretmen Okulu) Riyâziye (Matematik) Hocası Eyüplü Hâfız Kemal Sun'un dikkatini çekmektedir. Aslında Hâfız Kemal, İbrahim Hilmi Bey'i kitâbe toplama konusunda ateşleyen, heveslendiren ilk kıvılcımdır. Geçen on yıl zarfında önceleri câmi kitâbelerini toplamak sûretiyle başlayan merak, zaman içinde çeşmelerle genişlemiş, buna diğerleri de ilâve olunca ortaya oldukça detaylı bir araştırma çıkmıştır. İbrahim Hilmi Bey, artık İstanbul'da mezar taşları dışında toplanacak hiçbir kitâbe kalmamış olduğuna kanaat getirince önüne yığılan

kitâbe kopyalarını olduğu gibi bastırmak arzusunu duysa da, buna hemen imkân olmayacağını fark eder. Çünkü İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar olmak üzere üç bölüme ayırdığı kitâbelerin yekûnu 1610' dur ve 2 bin daktilo sayfasını aşkındır.

Topkapı Sarayı Müdür Yardımcısı İzzet Kumbaracılar'ın "İstanbul Sebilleri" adlı kitabının basılmakta olduğu 1938'de, Maârif Vekilliği eski Neşriyat müdürü Tâlim ve Terbiye Heyeti âzâsı Faik Reşit Unat'tan şehrin su kültürüne ilişkin bir de İstanbul Çeşmeleri'nin yazılması direktifini alır.

O güne dek listesinde mevcut 1610 kitâbe kopyası içinde yer alan, akan ve akmayan çeşmelerin toplamı 547'dir. Bu sayıya su yolları, sebiller, kuyular, sarnıçlar, tulumbalar, su depoları, yalıklar, musluklar ile havuz ve şadırvanlar da eklendiğinde sayı 678'e ulaşmaktadır.

1930-37 yılları arasında kataloglanan kitâbeler içinden çeşmelerle ilgili olanları 1938'den itibaren ayıklayarak ayrı bir dosya hâlinde tasnife başlayan İbrahim Hilmi, arşivindeki fotoğraflarla mevcut maddeleri görsel anlamda bire bir destekler. Bu aradaki zaman diliminde, yaklaşık 50 çeşme kitâbesine daha ulaşarak toplam sayıyı 727'ye yükseltir.

İbrahim Hilmi Tanışık, 1942 yılında tamamladığı kitabının önsözünde, İstanbul'un muhtelif semtlerine yayılmış hâlde bulunan çeşmelerin meydan çeşmeleri, köşebaşı çeşmeleri, sokak çeşmeleri, sebiller çeşmeler ve âbidevî çeşmeler olmak üzere beş farklı türde olduklarının, Terkos, Kırkçeşme, Halkalı, Elmalı ve Hamîdiye olmak üzere beş ayrı kaynaktan beslendiklerinin altını çizer. Çalışmaya dâhil ettiği 727 çeşme hâricinde İstanbul'da târihsiz ve kitâbesiz yüzlerce çeşme daha olduğunu, fakat bunları kitaba almadığını, ilk aşamada yalnızca târihi belli olanlar üzerinde bir tasnif yaptığını da ilâve eder.

Eserin sonuna koyduğu üç fihristten "A" işaretlisi İstanbul'un en eski çeşmesinden en yenisine doğru târih sırasına göre tertip edilmiş olup yapılış yılı bilinen herhangi bir çeşmeyi bu sâyede okuyucunun kolaylıkla bulmasını amaçlar. "B" fihristinde, çeşmeleri buldukları semtlere göre düzenleyerek alfabetik sıralamayı esas alır. "C"

fihristi ise yaptırınların adlarına göre tertip olunmuş bir indekstir. Bunda da aranılan çeşmenin kimin olduğunu bilmek, yerini bulmak için kâfidir. Ayrıca kitapta geçen has isimlere âit bir "umûmî indeks"i de çalışmasının en sonuna ekler.

Kitabı hazırlarken faydalandığı kaynaklar olarak; Atâ Târihi, Sicill-i Osmânî, Mir'at-ı İstanbul, Hadîka-tü'l-Cevâmî, İstanbul Şehremâneti'ne Evkaf'tan (Vakıflar İdâresi) devrolunan Sular Hakkında Rapor (Nazım 1341), Tuhfe-i Hattâtîn ve yıllardır kendi tutmakta olduğu İstanbul Kitâbeleri adlı eserleri gösterir.

Eserin basımı öncesinde Neşriyat Müdürü Adnan Ötügen ile birlikte çalışarak, formaları detayıyla gözden geçirir ve kusurları en aza indirmeye gayret ederler. Çalışmanın Suriçi (Şehrî) ve Eyüp (Eyyûbî) bölgelerini içeren ilk cildi İstanbul Çeşmeleri-I, İstanbul Ciheti ismiyle Maârif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğü'nün 1942 yılındaki izniyle 1943 yılında Antikite ve Müzeler Müdürlüğü yayınları kapsamında II. seri ve 3. sayı numarasıyla 2 bin nüsha şeklinde yayımlanır.

Beyoğlu (Galata), Üsküdar-Kadıköy ve Boğaziçi'nin her iki yakasını kapsayan diğer cildi ise 1945 yılında, yine Müzeler Müdürlüğü tarafından İstanbul Çeşmeleri-II, Beyoğlu ve Üsküdar Ciheti adıyla, yine ilki gibi 2 bin adet basılır.

Günümüz İstanbul araştırmacılarına kapsamlı bir kaynak eser bırakan İbrahim Hilmi Tanışık, çeşmelerden sonra İbâdete Açık İstanbul Câmilere adlı yeni bir çalışmaya başlar. İki ciltlik çalışmasını baskıya hazır hâle getirerek Mart 1967'de son noktayı koyduktan sonra, yapılan anlaşma mücibince geri döndüğünde basılmış hâlde olması şartıyla eserini yayınevine teslim eder ve üçüncü

defa hac farîzasını yerine getirmek üzere otobüs kâfilesiyle yola çıkar. Ancak 11 Mart 1967'de 76 yaşındayken Medine'ye 3 km kala yolda vefat eder, Cennetü'l-Bâki yakınlarında defnedilir.

Günümüzde, ilgili olduğu alanda önde gelen başvuru kaynaklarından biri olan İstanbul Çeşmeleri, hazırlandığı döneme göre oldukça zorlu şartlarda vücûda getirilmiş bir çalışmadır. Harp yıllarının getirdiği yokluk, ekonomik imkânsızlıklar, ulaşım problemleri, kaynak sıkıntısı ve teknolojik yetersizlikler, kitabın meydana getirilmesi aşamasında İbrahim Hilmi Bey'in önünü kesmek, çalışmayı sekteye uğratmak için âdeta sıraya dizilmiş sıkıntı silsilesinin mütemmim cüzleridir. Bu mâniyalara rağmen hevesini kırmaksızın çalışmasını yürütmek azmini hiç elden bırakmayan sevgili dedem, kitapta yer alan birtakım eksiklikleri baştan kabul ettiğini, yazmış olduğu önsözünde alçakgönüllü bir özür cümlesiyle şöyle dile getirmektedir:

"Görülecek kalmış hatâ ve noksanların tamâmen benim bidâasızlığıma verilmesi lâzım geleceğini itiraf ve ilâve etmeliyim. İstanbul Çeşmeleri için yapılacak tenkit ve ihtarların beni bahtiyar ve minnettar kılacağını ve Türk târihine hizmet bakımından bunun şükranlara lâyık bir himmet olacağını da, ayrıca kayda lüzum görüyorum."

Kitabın yayımlandığı yıldan ancak yarım asır sonrasında ve daha ötesinde, yine bu çalışma kaynak kabul edilerek hazırlanan çeşmelerle ilgili diğer bâzı eserlere baktığımızdaysa günümüz şartlarının elverdiği teknolojik yenilikler, kolaylıklar, ulaşım rahatlığı ve maddî yeterlilik çerçevesinde değerlendirildikleri vakit, matbuat anlamında hâliyle çok daha modern çizgiler taşıdıklarını, göze daha hoş geldiklerini kabul etmek gerekir. Fakat bundan 75 sene evvel meydana getirilmiş olan mütevâzî bir kitap çifti için sarf edilen onca emeğin; fotoğraf ve baskı kalitesinin düşüklüğü yâhut kimi maddelerdeki atıflarda rastlanan birkaç hatânın sık sık öne çıkarılarak günümüzde bâzen hoyratça ve kolaylıkla tenkide uğraması insanı kırmakta, üzmektedir.

İstanbul hususunda geride kıymetli eserler bırakmayı başarabilen bütün şehir muhiplerinin mekânı cennet olsun.